

Szaszovszky Ágnes

Szertartáskönyvek és szertartási élet

Pontifikálék és rituálék tartalomindexelése

Aki liturgikus könyvekkel foglalkozik, gyakran szembesül a problémával, hogy egy kezébe kerülő forrásról egyszerűen nem tudja, mi van benne. A könyvek többségének

Szaszovszky Ágnes (Budapest) egyházzénész, liturgiakutató, az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport tudományos munkatársa, az MTA poszt-doktori ösztöndíjasa.

ugyan van valamiféle címe, amely általában műfaji besorolást is ad, és látszólag megkönnyíti a kutató dolgát. Ez azonban megtévesztő, felületes, sőt olykor téves is lehet. A műfajmegjelölés gyakran a könyvnek csak egyik —általában legterjedelmesebb— szakaszára érvényes. Sokszor pedig nem visz sokkal közelebb a tartalomhoz, hiszen ki tudja, mit rejthet egy *manuale* (kézikönyv), *agenda* (tennivalók), *ordinarium* (rendtartás), vagy mit takarnak olyan homályos, de létező címek, mint az *informatorium* vagy a *sacerdotale*?¹

A többség a mise és a zsolozsma könyveit ismeri jobban. Ezeket típusokba tudjuk sorolni, s a bennük való tájékozódás nem igényel különleges szakértelmet. Az már kevésbé tudható, hogy nem lappang-e bennük egy-egy „extra”, a mise vagy a zsolozsma szerkezetébe szervesen nem illeszkedő szertartás. Ilyeneket a breviáriumokban, a misszálékban vagy más „szabványos” könyvtípusokban általában a kapcsolódó ünnep napjánál, a forrás elején, végén vagy a nagyobb szakaszok határán érdemes keresni.

Nagyobb fejtörést okoznak azok a könyvek, amelyek elsősorban vagy kizárólag „extrákat” tartalmaznak. Ilyenek —újkori elnevezésük szerint— a pontifikále és a rituále. Az előbbiben a püspököknek fönntartott ordók találhatók, például a papszentelés, a templomszentelés vagy a nagycsütörtöki olajszentelési mise, az utóbbiban pedig az áldozópapok által is végezhető szentségkiszolgáltatások, szentelések, amilyen a keresztelés, az ételszentelés vagy a halotti rítusok.²

A liturgikus könyvek kutatásának másik gyakori kérdése az egyes szertartások kutatására vonatkozik. Vajon hova nyúljunk, ha kíváncsiak vagyunk egy bizonyos „extra” szertartás menetére, vagy tudni szeretnénk, hogy egy adott

¹ A liturgikus könyvek nevezékτανάρól: Virgil FIALA — Wolfgang IRTENKAUF: „Versuch einer liturgischen Nomenklatur”, in *Zur katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften. Zentralblatt für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft*. Frankfurt am Main 1963. 105–137. Magyarul: FÖLDVÁRY Miklós István: „Liturgikus könyvek”, in Szakács Béla Zsolt (szerk): *Ars sacra. A liturgikus művészet kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest (előkészületben).

² Pierre-Marie GY OP: „Collectaire, rituel, processionnel”, *Revue des Sciences philosophiques et théologiques* XLIV (1960) 441–469. = *La liturgie dans l'histoire*. Párizs 1990. 91–126. FÖLDVÁRY Miklós István — SZASZOVSZKY Ágnes: „Pontificals, Rituals, and Navigating among their Contents”, *Questions Liturgique C* (előkészületben).

helyen végezték-e ezt vagy azt a szentelést? Hol nyissuk ki és melyik könyvet? Ahogy címet, úgy tartalomjegyzéket is találhatunk egyes, elsősorban —középkori mértékkel mérve— „modern” könyvekben, de korántsem mindben. Ilyenkor jobb híján kénytelenek vagyunk a szóba jöhető forrásokat végigböngészni, ami meglehetősen időigényes és nem is mindig eredményes feladat. Különösen bosszantó lehet, ha ugyanazt a hosszadalmas és alkalmanként sivár munkát egymás után többen is elvégzik. Ennek kiküszöbölésére kutatócsoportunk közös internetes táblázatban kezdte vezetni a már feldolgozott szertartástípusok előfordulásait bizonyos jelentősebb források oldalszámai szerint. Hamar megmutatkozott azonban, hogy az anyag bősége és a források mennyisége miatt ez a rendszer rövid idő alatt átláthatatlanná bővülne. Megoldást az informatikai eszközök megfelelő használata tudott nyújtani: ha a bevitt egyedi —és ezért különböző megfogalmazású— adatokat általánosító, azaz egységes terminológiát használó hivatkozásokkal kapcsoljuk össze, tetszés szerint kereshetővé és rendszerezhetővé válnak.

Így lett elsődleges feladatunk egyrészt az adatok bevitele, másrészt a liturgikus tartalmak áttekintését és összehasonlítását lehetővé tevő kategóriák fölállítását. A gyakorlatban ez a források egyes fejezeteinek, szakaszainak besorolását jelenti a tapasztalatok nyomán kialakított kategóriákba, vagyis indexek elkészítését az egyes forrásokhoz. Mivel korábban, doktori dolgozatom megírásakor sok pontifikálét forgattam, az én feladatomban lett a misén és zsolozsmán kívüli, az Usuarium adatbázis forrásjegyzéke által *other* kategóriába sorolt anyag egészének —jelenleg közel 300 forrásnak— a feldolgozása.

Az egyértelmű („one to one”) megféleltetések helyett (eszerint egy forrás-hely csak egy liturgikus cselekménytípust képviselhetne) címkéket vezettünk be, így egy ordót több kategóriához is hozzárendelhetünk, s a kategóriák sem alkotnak zárt és változtathatatlan keretet: a rendszer rugalmasan alakulhat a munkafolyamat során.

Az indexek elkészítése a következőképpen zajlik. Kinyitjuk a forrást a legelőjén. Ha van címlap, illetve tartalomjegyzék, akkor azt is rögzítjük, utána pedig végighaladva a teljes könyvön minden egyes szertartást fölveszünk egy külön táblázatsorba. Följegyezzük az eredeti kötetbeli és a digitális felvétel oldalszámát, az eredeti címet, ha van, majd fölcímkezzük a tartalmat (akár több címkével). Ahol szokatlan vagy problematikus jelenséget tapasztalunk, megjegyzésben jelöljük.

A lehetséges címkék meghatározása nem volt egyszerű feladat. Eleinte igyekeztünk nagyobb kategóriákat kialakítani és nem veszni el a részletekben. Így pl. az ételszentelések közös címkét kaptak, ahogy a halotti rítusok is a beteglátogatástól az eltemetésig. Így is számos címketípus született (a rendszer jelenleg 170 féle címkét számlál), és igen sok további adat vár besorolásra. Maguk a címkék is többféleképpen csoportosíthatók. Hogy érzékeltessem a feldolgozott szertartáskönyvek tartalmi sokrétűségét, bemutatok egy lehetséges rendszert néhány példával: (1) Az egyik csoportba sorolhatjuk az egyházi év

rendkívüli szertartásait jelölő címkéket, mint a vezeklők elbocsátását hamvazó-szerdán, az ágszentelést virágvasárnap vagy a húsvéti szent háromnap rítusait. (2) A másik a szentségek kiszolgáltatása és egyéb hozzájuk kapcsolódó ordók (pl. keresztelés, esketés, nászház megáldása, az új asszony bevezetése a templomba, a papi rend fokozatainak föladása, püspökszentelés). (3) A harmadik csoportot alkotják: a személyek nem szentségi megáldása, szentelése, avatása, amilyen az apátszentelés, a királykoronázás, a szerzetesi fogadalomtétel vagy a szüzek és az özvegyek megáldása. (4) A negyedik kategóriába sorolhatjuk a tárgyak megáldását, az engesztelő és bajelhárító rítusokat, mint a templomszentelés, a zászló megáldása, a rossz idő vagy a járványok elleni szertartások vagy az ördögűzés. (5) Az ötödik csoportot az egyházkormányzati rítusok alkotják, mint a zsinattartás vagy a papok „lefokozása”. (6) Végül az utolsó a miséhez kapcsolódó, de a misekönyvektől függetlenül is hagyományozott ordók csoportja, ide tartoznak például a beöltözési imádságok vagy a benedikcionále. Ez utóbbi olyan áldásgyűjteményt jelent, amely a misében használatos püspöki áldásokat tartalmazza az egész egyházi évre, így sokszor egy forrás legterjedelmesebb fejezetét alkotja, ami a címadást is befolyásolja (ezt látjuk az Esztergomi benedikcionále esetében, amely templomszentelést, papszentelést és bérmálást is tartalmaz).³

Érdekességként említek meg olyan különleges szertartásokat, mint a káposztaszentelés, az arany, tömjén és mirha megáldása vízkeresztkor, a kemenceszentelés, a földben talált régi edények megáldása, az érvágás előtt mondott könyörgés és az istenítéletek. (Ez utóbbiakat egyébként, amelyek tüzesvas-próbát és hasonlókat jelentenek, a hivatalos egyházszervezet nem különösebben támogatta, a szerkönyvekben igen ritkák; ha vannak is, csak az archaikusabb összeállításokban szerepelnek.) Meg kell jegyezni, hogy a fentiekhez hasonló, ritkán előforduló ordókból szinte lehetetlen lenne reprezentatív mennyiséget felmutatni a források módszeres végigindexelése nélkül.

A nagyobb kategóriák megtartása mellett mégis szükség lett részletezőbb címkékre is, mert például az igen sokféle, mezőgazdasági tevékenységekhez kapcsolódó vagy ételszentelési rítus a forrásokban nem feltétlenül egy tömbben helyezkedik el: kénytelenek vagyunk őket megkülönböztetni, de hasonlóságukat sem haszontalan jelezni, sőt előfordul, hogy egyazon szertartás két különböző szakasza vagy szöveges összetevője a könyv különböző részein van leírva. Problémát okozhat az is, hogy az ordók némelyike szorosan kapcsolódik az egyházi év bizonyos napjához. Ezért egyes esetekben maga a nap lett az ordó címkéje (pl. nagypéntek) vagy legalábbis a szentelés tárgya mellett a nap is címkét kapott. Az utóbbi eljárásra volt szükség pl. Szent Balázs napjánál, amikor bizonyos területeken különféle élelmiszereket szentelnek, máshol az állatok betegségei ellen könyörögnek, vagy éppen a torokbaj elkerülésére almát

³ JÓZSA Attila: „Benedictio pontificalis sollemnis. Az ünnepélyes főpapi áldás”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 227–234; FÖLDVÁRY Miklós István: *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon*. Argumentum, Budapest 2014. 19–23.

áldanak meg. Ilyenkor tehát a *gyümölcs*, az *állatok egészsége*, a *kenyér*, a *bor* és az *élelmiszer* címke mellett a *Balázs-nap* is címkévé vált: a besorolandó szertartás a hozzárendelt címkék metszeteként határozható meg.

A címkék egymástól való megkülönböztetése is sok fejtörést okozott. Vegyük például a víz- vagy a kútszentelést! A rituálék igen gyakran az ún. kis vízszenteléssel kezdődnek. Ez egy viszonylag rövid formája a só és a víz, ill. a sós víz exorcizmusának és megáldásának. Általában vasárnap végzik, és szenteltvízhintés követi. Nem azonos ezzel a „nagy” vízszentelés, amely —bár van átfedés a kettő között— jóval hosszabb és ünnepélyesebb, bizonyos ünnepnapokhoz, pl. vízkereszthez kötődik, és az állatok betegség ellen való meghintése szokta követni. (Mint említettem, az „állatok egészsége” is létező címke.) Külön ceremónia a fertőzött víz megtisztítása, és megint más az „egyéb” célokra, pl. gyógyításra használandó víz megáldása. A keresztelésnek mindig része a keresztvíz megszentelése, így ez nem kapott külön címkét. A nagy-szombati szertartásnak is elengedhetetlen eleme a keresztkút és a keresztvíz megszentelése, egyelőre ezek sincsenek külön jegyezve. Előfordul viszont keresztkút vagy keresztelőkápolna szentelése különállóan (megépítése vagy fölújítása után), illetve közönséges kút megáldása, sőt még fürdőszentelés is. Azt hiszem, ezek a példák megfelelően érzékeltetik, mennyire szövevényes tud lenni a címkerendszer, amelyet a munkafolyamat során folyamatosan módosítunk, finomítunk.

Amint már említettem, az „extra” szertartások bekerülhetnek misekönyvekbe vagy breviáriumokba is, ezért érdemes volt ezeket a könyvtípusokat is bevonni a vizsgálat körébe, és megalkotni az áttekintésüket segítő címkéket. Ilyen címke jelöli az olyan nagyobb egységeket, amilyen például a temporále és a szanktorále. Az egyes forrásokban más-más helyre lejegyzett, ezért nehezen megtalálható elemeket, mint a templomszentelés ünnepét, a Mária-antifónákat, a halotti zsolozsmát vagy a prefációkat is címkével láttuk el.

Meg kell még említenem három további, nem szertartást vagy ünnepet jelölő, de címkeszerűen alkalmazható megjegyzést: a hangjelzést, a népnyelvűséget és az illusztrációkat. Az előbbi nemritkán megjelenik a rituálékban és a pontifikálékban is, noha ezek nem kimondottan kottás könyvtípusok. A gregoriánkutatóknak azonban —éppen mert a kottás könyvtípusokban alig található meg— különösen érdekesek lehetnek a bennük lejegyzett dallamok. A népnyelvűség is izgalmas kutatási terület: a rituálékban föllelhető bizonyos ordókon kívül szinte alig vannak egyéb forrásai.⁴ Végül az illusztrációk visszakereshe-

⁴ Kivételes esetet képeznek a római rítus egyházi szláv (glagolita) fordításai a középkori és kora újkori Dalmáciában. Nem használati célra szánt fordításokról eddig katalán és német nyelvterületen van tudomásunk: Antoni FERRANDO FRANCÉS — Xavier SERRA ESTELLÉS: *La traducció valenciana de la missa del segle XIV. Estudi i edició de la versió de Guillem Anglés (ACV, Ms. 169)*. Publicacions Universitat València, València 2004. 21–26; Mathias HENKEL: *Deutsche Messübersetzungen des Spätmittelalters. Untersuchungen auf der Grundlage ausgewählter Handschriften und vorreformatorischer Drucke*. Reichert, Wiesbaden 2010. A magyar vonatkozású kéziratok töredékeit BARTÓK Zsófia Ágnes

tősége a művészettörténeti vizsgálatok szempontjából fontos. Sajnos e három jelenség címkézésének ötlete viszonylag későn merült föl, ezért meglehetősen hiányosan vannak adatolva; csak remélni tudjuk, hogy előbb-utóbb pótolni tudjuk őket, de már a most rendelkezésünkre álló anyag is valóságos kincstára az értékes adatoknak.

Az Usuarium honlapon a „Ceremonies” fül alatt találjuk a lehetséges címkeket ábécésorrendben; jelenleg, mint említettem, 170 van belőlük. Jobb oldalon mindhez egy rövid, kislexikonszerű leírást adtunk, amely megadja az adott rítus földrajzi elterjedtségét is, segít elkülöníteni a hasonló tartalmakat, illetve utal a címkek közti átfedésekre. Nézzünk közülük egy bővebbet, a *major blessing of water*-ként címkézett, „nagy” vízszentelést, amely a vízszentelés legünnepelesebb formája! „Vízkereszt vigiliáján (Prága, Olmütz, Litomyšl, Esztergom), a pünkösöd nyolcada utáni vasárnap (Augsburg), Szent István első vértanú ünnepén (Aquileia, Salzburg, Aosta, Brixen), Szent Péter Bilincseinek napján (Straßburg) vagy Szent Kereszt Föltalálásának ünnepén (az összes többi forrás szerint) végezték. Szemben a „kis” vízszenteléssel, ebben két-két exorcizmus és oráció van, amelyeket egy prex (hosszú, prefációformájú imádság) követ, és a szentelés után inni is lehet a vízből. A rítus általában mezőgazdasági összefüggésben szerepel, és hozzá kapcsolódik az állatok betegségek elleni meghintése (vö. az *állatok egészsége* címkével).”

A könnyebb azonosítás érdekében a középső oszlopba latin kulcsszavakat gyűjtöttünk. Ezek alapján, ha valaki egy még nem indexelt forrásban találkozik egy eredeti címmel, ki tudja keresni, pontosan milyen szertartást jelenthet, minek felel meg a mi címkerendszerünkben. Ennek előnye, hogy annak, aki közre kíván működni a munkában, nem kell előre megtanulnia a címkerendszert, és nem kell ismernie a címkerendszert annak sem, aki egyszerűen használni szeretné az adatbázisban foglaltakat. Hogy a keresés gépesíthető is legyen, és ne zavarjanak a ragozás miatt eltérő szóvégződések, az ilyen helyeket csillaggal jelöltük: *confirm** utal például a következőkre: *Ordo confirmationis*, *Benedictio super confirmandos*, *Ordo ad confirmationem*, *Si episcopus adest statim eos confirmari oportet*). Ha rákattintunk egy címke-re, akkor tárgymutatóként szolgál: megjelenik egy jegyzék, amely megmutatja, hogy mely forrásokban pontosan hol és milyen címmel vagy bevezető rubrikával találjuk meg a hozzá kapcsolódó ordókat. Reménybeli fejlesztések után akár egyetlen további kattintással a forrás megfelelő oldala nyílik majd meg.

Ha a források felől közelítjük meg az anyagot, akkor a címkézés tartalomjegyzékként szolgál. A katalógusban bármely földolgozott könyvet választjuk ki, a *Contents* fül alatt megtaláljuk a benne szereplő ordókat oldalszámokkal, eredeti címekkel és a nekik megfelelő címkéekkel.

A címkézés során elvégzett munka mennyiségét a következő számokkal világitom meg: a mintegy 1000 tételt számláló forrásgyűjteményből eddig 613-ról

dolgozza föl: „A gyónás magyar nyelvű szövegeleméi”, *Irodalomtörténeti Közlemények* (előkészületben). További tanulmányai foglalkoznak a házassági esküvel és a misekánon Memento-jával.

készült index, ebből 279 tartozik az *other* kategóriába, tehát ezeket készítettem el én. Ez összesen 18 478 bejegyzés, amely hozzávetőlegesen 300 000 forrásoldal figyelmes áttekintésére épül.

Az egyik tanulság, hogy a könyvek címének valóban nem szabad túlzott bizalmat kölcsönözni. Előfordulnak kevert műfajok, pl. misekönyvbe épített rituále, de olykor pontifikále is. Ilyenkor az a jellemző, hogy az egyházi év rendjét követő misekönyvben az „extra” szertartások is a hozzájuk leginkább köthető ünnepnapoknál szerepelnek, pl. a keresztelés nagyszombaton, a papszentelés valamelyik kántorbőjti szombaton, a gyónás hamvazószerdán, az évbe nem illeszthető ordók pedig a könyv elején, végén vagy a nagyobb szakaszok határán.

Fontos eredménye az indexelésnek az is, hogy előkerültek és visszakereshetővé váltak bizonyos, eddig gyakorlatilag nem ismert szertartástípusok. A legfontosabb azonban az, hogy a kezünkben —vagyis a szerverünkön— lévő óriási forrásanyagot sikerült a további kutatásnak használhatóvá tennünk.

A pontifikálék összkatalógusából⁵ minden jelentősnek ítélt és hozzáférhető forrást, a rituálék közül pedig az összes nyomtatott változatnak legalább egy kiadását beszereztük.⁶ Így mintavételünk történelmileg és tipológiai is megközelítőleg teljes.

Ezzel létrejött egy statisztikailag értékelhető, a nyugati liturgia teljes földrajzi és történeti spektrumát lefedő, „kicédulázott” forrásanyag.

A 170 címke pedig jóformán mind egy-egy monográfia lehetőségét rejti magában. Egyes szertartásokról, ha nem is a teljesség igényével, készültek ugyan már monografikus művek, de ezek többnyire a korai forrásokra koncentrálnak, egyoldalúan történelmi szemléletűek, és a fönmaradt anyag legnagyobb részét figyelmen kívül hagyják.⁷ Az általunk elvégzett munka eredménye az egyes szertartástípusok részletes feldolgozásán kívül az is, hogy immár lehetőség nyílik rendszerszerűen, mindenre kiterjedően leírunk: milyen cselekménytípusokat foglalt magába a latin rítusú katolikus egyházak szertartási élete a középkorban és a kora újkorban.

⁵ Richard KAY: *Pontificalia. A Repertory of Latin Manuscript Pontificals and Benedictionals*. The University of Kansas, Lawrence KS 2007.

⁶ Hanns BOHATTA: *Liturgische Bibliographie des XV. Jahrhunderts mit Ausnahme der Missale und Livres d'heures*. Gilhofer & Ranschburg, Bécs 1911. Kiegészítések és XVI–XVII. századi anyag: *Universal Short Title Catalogue* (<https://www.ustc.ac.uk>).

⁷ Egyelőre a legteljesebb ilyen jellegű összefoglalás: Adolph FRANZ: *Die kirchlichen benediktionen im Mittelalter I–II*. Herder, Freiburg 1909. (hasonmás kiadása: Nova & Vetera, Bonn 2006).